ଆମ ସଂସ୍କୃତିରେ ପାନ

ପଣ୍ଡିତ ତ୍ରିଲୋଚନ ମିଶ୍ର

ଆମ ସଂସ୍କୃତିରେ ପାନର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ଆଗତ ଅତିଥି, ଅଭ୍ୟାଗତ, ବନ୍ଧୁବାନ୍ଧବ, ବ୍ରାହ୍ମଣବୈଷ୍ଣବ ଘରକୁ ଆସିଲେ ଗୃହସ୍ଥ ପାନଟିଏ ବଢ଼ାଇଦେଇ ଅତିଥି ଚର୍ଚ୍ଚା ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ଏହି ପାନ ଅର୍ପଣର ବିଧି କାହିଁ କେଉଁ କାଳରୁ ଆମ ଚଳଣିରେ ଛାଇ ହୋଇ ରହିଛି । ଇଷ୍ଟ ପୂଜନ, ପିତୃପିଣ୍ଡ, ଦାନ, ପ୍ରୀତିଭୋଜନ, ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମ ସାଧନ ଆଦି ମାଙ୍ଗଳିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପାନର ଉପସ୍ଥିତି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଆମ ପୂଣ୍ୟଭୂମି ଭାରତବର୍ଷର କୋଣ ଅନୁକୋଣରେ ପାନର ବ୍ୟବହାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଆମ ଉତ୍କଳ ଜନନୀର ଅନେକ ପର୍ବପର୍ବାଣି ପାନକୁ ନେଇ ଗଢ଼ିଉଠିଥିବା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଅଳ୍ପ ବହୁତେ ଜଣା । ଓଡ଼ିଶାର ଘରେ ଘରେ ପାଳିତ 'ରଜପର୍ବକୁ ପାନର ପର୍ବ' କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଆବାଳବୃଦ୍ଧ ବନିତା ସମସ୍ତେ ରଜପାନର ମଜାନେବାକୁ ଟାକି ବସିଥାନ୍ତି । ସୁବାସିତ କେତକି ଖଇର, ବଡ଼ଫାଳ ଗୁଆ, ଲବଙ୍ଗ, ଅଳେଇଚ, ଜାଇଫଳ ଆଦି ରଜପାନ ପାଇଁ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ସହ ରଜବୁଲି ଆସୁଥିବା ସମସ୍ତ ଅଭ୍ୟାଗତଙ୍କୁ ପାନ ଅର୍ପଣ କରି ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ପରମ ସନ୍ତୋଷ ଅନୁଭବ କରେ । ଧର୍ମର ମାସ କାର୍ତ୍ତିକ ବ୍ରତ ପାଳନର ଅନ୍ତିମ ଦିବସରେ ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ପ୍ରାତଃ ସମୟରେ ପବିତ୍ର ନଦନଦୀ, ଜଳାଶୟରେ ଉତ୍କଳ ରମଣୀ ମଙ୍ଗଳ ଧ୍ୱନି ସହ ଡ଼ଙ୍ଗା ଭସାଇ ପରିବାରର ସମସ୍ତଙ୍କ ପାଇଁ ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରି ଡ଼ଙ୍ଗାରେ ପାନ, ଗୁଆ, ରଖି କହିଥାଏ– 'ଅ କା ମାବୈ– ପାନ ଗୁଆ ଖାଇ – ମୋ ପାନ ଗୁଆ ତୋର– ମାସକ ଧରମ ମୋର । କେବଳ ଇଷ୍ଟଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅର୍ପିତ ପାନ ଖଣ୍ଡେ ପ୍ରତିବଦଳରେ ସମସ୍ତ କାର୍ତ୍ତିକ ବ୍ରତର ପୁଣ୍ୟ ନେବାକୁ ଆଶାୟୀ ଉତ୍କଳ ରମଣୀ ପାନ ପ୍ରଦାନର ମୂଲ୍ୟକୁ ଠିକ୍ ବୁଝିଥାଏ । ପୂର୍ବେ ଉତ୍କଳୀୟ ନୌବାଣିଜ୍ୟରେ ପାନ ଗୁଆ ଆଦି ମୁଖ୍ୟପଣ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଥିବା ଏଥିରୁ ଅନୁମେୟ ।

ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କ ପ୍ରାଣ ହେଉଛନ୍ତି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ । ତାଙ୍କୁ ପାନ ଅର୍ପଣ କରି ଏ ଜାତି ପରମ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପୂଜନରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରଚଳିତ ତାମ୍ବୁଳ ସେବା (ହଡ଼ପ ସେବା) ବିଧିରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବାରି ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରାଣର ଠାକୁରଙ୍କୁ କୌଣସି ଭଲ ଦ୍ରବ୍ୟ ମିଳିଲେ ସମର୍ପଣ ନକରିବାକୁ ଏ ଜାତି ଗ୍ରହଣ କରେ ନାହିଁ । ବଡ଼ଠାକୁରଙ୍କ ବଡ଼ସିଂହାର, ପହୁଡ଼, ଚାପ, ଚନ୍ଦନ ଆଦିରେ ତାମ୍ବୁଳ ଅର୍ପଣ ବିଧି ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ସେବାର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରସାଦକୁ ମହାପ୍ରସାଦ କରିବା ପାଇଁ ଏକ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳିରେ ପୂଜକ ପ୍ରସାଦ, ଲାଗିମାଳ, ସମର୍ପିତ ତାମ୍ବୁଳ ନେଇ କ୍ଷେତ୍ରେଶ୍ୱରୀ ମା' ବିମଳାଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରିଥାନ୍ତି । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ମକରବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା ସମୟରେ ହଡ଼ପ ସେବକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିବିଧ ପାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇ ଏକ ଥାଳିରେ ମନ୍ଦିର ଆକୃତିରେ ସଜାଇ ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା କରାଯାଇଥାଏ । ସଂସ୍କୃତି ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ମକର ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଅବସରରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ତାମ୍ବୁଳ ସେବା ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବାର ଏହା ଏକ ସଙ୍କେତ । ଭାରତବର୍ଷର କୌଣସି ଦେବଦେବୀ ପୀଠରେ ଏଭଳି ସମ୍ମାନ ପାନକୁ ମିଳିନଥାଏ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାନ ପ୍ରସ୍ତୁତିର ଶୈଳୀ ମଧ ନିଆରା । ସଦ୍ୟ ତୋଳା ଯାଇଥିବା ଗୋଟା ପାନରେ ସୁବାସିତ ଚନ୍ଦନର ଲେପ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ତା'ପରେ ତାକୁ ଚାରି ଚଉଠ କରି ଭାଙ୍ଗି ଗୋଟିଏ ନିଖୁଣ ଲବଙ୍ଗ ଫୋଡି ବିଡ଼ିଆ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଏ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସେବା ପାଇଁ ବିଡ଼ିଆ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାର କଳା ଶ୍ରୀମନ୍ଦିର ହଡ଼ପ ସେବକମାନେ ବଂଶାନୁକ୍ରମେ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥାନ୍ତି । ପୂର୍ବେ ଗଜମୁକ୍ତା ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇ ତାହାର ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରୀଜୀଉଙ୍କ ପାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଶ୍ରୀଜୀଉଙ୍କ ସମର୍ପିତ ବିଡ଼ିଆ ପାନକୁ ଭକ୍ତମାନେ ସଂଗ୍ରହ କରି ନିଜର ଆରାଧ ଦେବାଦେବୀଙ୍କୁ ପୁନଃ ଅର୍ପଣର ବିଧି ମଧ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରଚଳିତ । ଯଜ୍ଞରେ ଅର୍ପିତ ଚରୁ ସହ ସମର୍ପିତ ବିଡ଼ିଆ ପାନରୁ ଟିକିଏ ପାଇବା ପାଇଁ

ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁମାନଙ୍କ ଭିଡ ଜମେ । ସମସ୍ତ ଦେବାଦେବୀଙ୍କ ଷୋଡ଼ଷ ପୂଜା ଉପଚାରର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଅଂଶ ତାମ୍ବୁଳ । 'ଶାକା ନାମଯୁକ୍ତଂ ଜଳଂରଚିକରଂ– କର୍ପୂର ଖଣ୍ଡୋ ଜ୍ୱଳମ୍– ତାମ୍ବୁଳଂ ମନସା ମୟା ବିରଚିତଂ ଭକ୍ତ୍ୟାପ୍ରଭୁ ସ୍ୱୀକୁରୁ– (ଆଦି ଶଙ୍କର)

ବିଶ୍ୱ ବଂଦିତ ଠାକୁର ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପୁରାଣ ଗାଥା, ଲୋକକଥା ଆଦି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦେଶ ବିଦେଶରୁ ବହୁ ଧନାଢ଼୍ୟ ଭକ୍ତ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି ଶ୍ରୀଜୀଉଙ୍କ ପାଇଁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସେବା ପ୍ରଦାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରୁଥିଲେ । ଥରେ ଜଣେ ରାଜସ୍ଥାନୀ ସପରିବାର ତୀର୍ଥ କରିବା ଲାଗି ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ଆସିଥିଲେ । ସେ ଗଜପତି ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଭେଟି ଅର୍ପଣ ପୂର୍ବକ ନିଜ ତୀର୍ଥପଣ୍ଡାଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଓ ଦର୍ଶନ ସମୟରେ ଶ୍ରୀଜୀଉଙ୍କ ଗୋଟିଏ ଦିନର ମହାପ୍ରସାଦ ସେବା ପାଇଁ ଏକ ଲକ୍ଷ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମୁଦ୍ରା ଦେବା ଘୋଷଣା କଲେ ।

ଏତେ ପରିମାଣର ଅର୍ଥରେ କି ପ୍ରକାର ଦିନକର ପ୍ରସାଦ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହେବ ସ୍ଥିର କରି ନପାରି ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଶ୍ରୀନୀଳାଦ୍ରି ବିହାରୀଙ୍କ ଶରଣ ପଶିଲେ । ଶରଣବତ୍ସଳ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ବଡ଼ପଣ୍ଡା , ଗଜପତି ମହାରାଜା ଓ ସେହି ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନକାରୀଙ୍କୁ ଏକ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱପ୍ନାବିଷ୍ଟ କରାଇ ସେହି ଅର୍ଥରେ ଗଜମୁକ୍ତା ଚୂର୍ଣ୍ଣଯୁକ୍ତ ଖଣ୍ଡିଏ ବିଡ଼ିଆପାନ ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲେ । ଏପରି ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ପରେ ଗଜମୁକ୍ତା ମିଳିବା ଅସମ୍ଭବ ଜାଣି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶରଣ ପଶି ଭୁଲ ପାଇଁ କ୍ଷମା ଭିକ୍ଷା କଲେ ସେହି ରାଜସ୍ଥାନୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ । ସାଥିରେ ଆଣିଥିବା ସମସ୍ତ ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ରତ୍ନଭଣ୍ଡାରରେ ଅର୍ପଣ ପୂର୍ବକ ସେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ର ତ୍ୟାଗ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଶୁଣାଯାଏ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ମଧରେ ଆଜି ମଧ ଏହି ଲୋକକଥା ଉଜ୍ଜୀବିତ । ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ ହଡ଼ପ ସେବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ଜନଶ୍ରୁତି ମଧ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ବାସ କରୁଥିବା ପ୍ରଭୁଦାସ ପ୍ରତ୍ୟହ ଖଣ୍ଡିଏ ଖଣ୍ଡିଏ ବିଡ଼ିଆ ପାନ ବିଧିବିଧାନ ସହ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମାନସିକ ଭାବରେ ଅର୍ପଣ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଏହି ବିଡ଼ିଆ ପାନ ଠାକୁର ସାଦରେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିବାର ପ୍ରମାଣ ସେବକମାନେ ଜାଣି ଗଜପତିଙ୍କୁ ଅବଗତ କରାଇଲେ । ଗଜପତି ପ୍ରଭୁଦାସଙ୍କ ଭକ୍ତି ଭାବ ଦେଖି ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସେବାରେ ତାମ୍ବୁଳ ସେବା ବିଧି ପ୍ରଚଳନ କରି ପ୍ରଭୁଦାସଙ୍କୁ ପ୍ରଥମ ହଡ଼ପ ସେବା ଅଧିକାର ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଆଜି ତାଙ୍କର ବଂଶଧରମାନେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ନିତ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ରହି ନୀଳାଦ୍ରିନାଥଙ୍କୁ ତାମ୍ବୁଳ ପ୍ରଦାନର ସୌଭାଗ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରୁଛନ୍ତି । ଭକ୍ତି ଭାବ ରଚନାରେ ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ– ପ୍ରଭୁ ଦାସ ଭକ୍ତିମତେ, ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଧୂପ ଯେତେ, ଚନ୍ଦନ ବିଜେ ସହିତେ ବଡ଼ସିଂହାର/ ବିଡ଼ିଆ ମଣୋହି ହେଲା, ହଡ଼ପ ନାୟକ ଦେଲା, ସେ ଦିନରୁ ହଡ଼ପ ସେବା ତା ଅଧିକାର' ।

ପାନ ଲଟାର ଫଳ – ଫୁଲ ମଞ୍ଜି ଆଦି ନ ଥିବାରୁ ଲଟାର ଅଂଶଜ ବିସ୍ତାର ପଦ୍ଧତିରେ ବଂଶ ବୃଦ୍ଧି କରାଯାଏ । ଏହି ଲଟାର ବିଶେଷ ଔଷଧୀୟ ଗୁଣ ରହିଥିବାରୁ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ତଥା ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଦିରେ ଏହାକୁ ନାଗବଲ୍ଲୀ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । ଭାରତୀୟ ଆୟୁର୍ବେଦ ଉପଚାରରେ ପାନର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅନେକ ଭେଷଜ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ଆମ ସାମାଜିକ ଚଳଣିରେ ଝିଅଟିଏ ଶାଶୁଘର ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ମାଆମାନେ ଝିଅ ଜ୍ୱାଇଁଙ୍କ ପାଇଁ ପାନ ବଟା, ପାନବଟୁଆ, ଫାଳଗୁଆ, କେତକୀ ଖଇର ଯୋଗାଡ଼ କରି ରଖନ୍ତି । ବିବାହାଦି ସମୟେ 'ଦିଅଁ ମଙ୍ଗୁଳା' ବେଳେ ୭ଟି ଗୋଟାପାନ ଗ୍ରାମଦେବୀଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଇ ଏହି ପାନରେ ଝିଅ ଜ୍ୱାଇଁଙ୍କ ଶରୀର ସ୍ପର୍ଶ କରାଇ ଶାରୀରିକ ସୁସ୍ଥତା କାମନା କରାଯାଏ । ଦେବବୈଦ୍ୟ ଅଶ୍ୱିନୀ କୁମାରଙ୍କଠାରୁ ଆରୋଗ୍ୟ କାମନା କରି ଯଜ୍ଞ ସମୟରେ ଏକ ନିଖୁଣ ଗୋଟାପାନ ଉପରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବାର ଘୃତ ଆହୂତିର ଶେଷବିନ୍ଦୁ ରଖାଯାଇ ଦେବବୈଦ୍ୟଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ବିତରଣ କରିବା ବିଧି ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ । ଆମ ଇତିହାସର ବିସ୍ମୟ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ନିମଗ୍ନ ଶିଳ୍ପୀ ବିଶୁ ମହାରଣାଙ୍କ ବିଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟିର ଏକାଗ୍ରତା ଦେଖି କଳିଙ୍ଗାଧିପତି ଲାଙ୍ଗୁଳା ନରସିଂହ ଦେବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ହୋଇ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ପାନ ପାଇଁ ଅଭ୍ୟାସଗତ ପ୍ରସାରିତ ହସ୍ତରେ ଗଜମୁକ୍ତା ଚୂର୍ଣ୍ଣମିଶ୍ରିତ ପାନଖଣ୍ଡେ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ପାନଟି ପାଟିରେ ପୂରାଇବା ମାତ୍ରେ ଗଜମୋତି ଚୂର୍ଣ୍ଣ ସୁବାସରେ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ଏକାଗ୍ରତା ଭଗ୍ନ ହୋଇଥିଲା । ସେ ପ୍ରକୃତିସ୍ଥ ହୋଇ ସମ୍ମୁଖରେ ମହାରାଜାଙ୍କୁ ଦେଖି ଭୁଲ ପାଇଁ କ୍ଷମା ମାଗିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ମହାରାଜାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ସିବେଇ ସାମନ୍ତରାୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କୁ ଏହା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପହାର ବୋଲି ସୂଚାଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ପାନର ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଉତ୍କଳର ରାଜା ମନ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରଜା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଜଣା ଥିଲା । ଆମ ସଂସ୍କୃତିରେ, ସଂସ୍କାରରେ, ସାହିତ୍ୟରେ, ଆତିଥ୍ୟରେ ଚାଲି ଚଳଣିରେ ପାନର ଏପରି ମାନ୍ୟତା ଥିବାରୁ ଉପକାରୀ ବିଡ଼ିଆ ପାନ ବଦଳରେ ଅପକାରୀ ତମାଖୁ ଗୁଟୁକା ଭକ୍ଷଣକୁ ବାରଣ କରିବା ଉଚିତ୍ ।

ପ୍ରକୃତିବଂଧୁ ଭବନ, କାକଟପୁର, ପୁରୀ